

Geloven in levende lijven

Begin with the Body. Corporeality, Religion and Gender

Jonneke Bekkenkamp & Maaïke de Haardt (Eds.)

Leuven (Peeters) 1998

302 blz., BEF 1280,-

De titel van deze bundel is ontleend aan het gedicht *Tear Gas* van Adrienne Rich: 'The will to change begins in the body, not in the mind'. De bundel zelf is het eerste gezamenlijke product van het Landelijk Onderzoeksprogramma Vrouwenstudies Theologie en Religiewetenschap. Dit programma is als 'dwarsverband' erkend binnen de Nederlandse Onderzoeksschool Theologie en Religiestudies (NOSTER) en inhoudelijk geconcentreerd op het thema 'Lichamelijkheid, religie en gender'.

Een onderzoeksprogramma vrouwenstudies theologie organiseren rond het thema lichamelijkheid is niet zomaar een modegril. In de christelijke traditie zijn vrouwen van oudsher geassocieerd met het lichaam en met name met het zondige 'vlees'. Om een goed christen te zijn, was het zaak zo veel mogelijk aan het lichaam te ontsnappen en zo geestelijk mogelijk te worden. Het door de meeste christelijke woordvoerders gedeelde wantrouwen jegens de gewaarwordingen van het 'vlees' resulteerde niet alleen in een groot aantal restricties wat betreft de positie van en omgang met vrouwen, maar ging ook samen met een bepaald godsbeeld: een beeld van God als verheven, onlichamelijke almacht.

Het traditionele christelijke wantrouwen jegens het vlees staat in de theologie al sinds de jaren zestig onder kritiek. Binnen vrouwenstudies theologie heeft deze kritiek vanwege de genoemde identificatie van vrouwen met (de verleidingen van) het vlees, extra nadruk gekregen en tot nieuwe vraagstellingen geleid. De auteurs in deze bundel gaan er vrijwel zonder uitzondering vanuit dat niet alleen de wil tot verandering in het lichaam begint, maar dat ook iedere vorm van spiritualiteit zijn wortels heeft in het lichaam, in de ervaring en betekening van het lichaam. De christelijke spiritualiteit ontleent haar geautoriseerde vormen aan de ervaringen van mannen met hun lichaam, en was vooral gericht op *transcendence out of the body*; in deze bundel zijn de meeste auteurs op zoek naar vormen van spiritualiteit en ervaringen van transcendentie 'going down into the deepest experience of bodily existence' (met begrippen ontleend aan het mooie artikel van Inez van der Spek, pp. 45-46). Een dergelijke ervaring van transcendentie in en door de onderdompeling in het lichaam – en met name door de pijnlijke confrontatie met de aftakeling daarvan – beschrijft bijvoorbeeld Maaïke de Haardt aan de hand van de roman *A Reckon-*

ing van May Sarton. Pas als de hoofdpersoon, Laura, haar lichamelijke afhankelijkheid en aftakeling kan toegeven en 'bewonen', is ze in staat deze te overstijgen en houvast te vinden in een positieve voorstelling van haar betrekkelijkheid, dat wil zeggen in de ervaring op anderen betrokken te zijn en deel uit te maken van een groter verband dat, hoe dan ook, doorgaat. Een enigszins vergelijkbare ervaring beschrijft Inez van der Spek in het artikel *Cosmic Transfigurations*, als de ervaring van één van de twee fictieve personages die zij bespreekt (respectievelijk de indiaanse Lulu Lamartine uit *Love Medicine* van Louise Erdrich, en Margaret Omali uit de science fiction-roman *Up the Walls of the World* van James Tiptree Jr.). Beide besproken personages overstijgen lijfelijke gevoelens van beperking en pijn door deze een kosmische plaats en betekenis te geven, zij het in zeer verschillende vormen.

In veel artikelen in deze bundel wordt de ervaring van het lichaam en de doorwerking daarvan binnen het zelfbeeld en godsbeeld verkend aan de hand van literatuur of andere kunstvormen. Theologie is vóór alles exegese, interpretatie van teksten. Els Maeckelberghe exploreert de morele betekenis van de moederliefde – opgevat als 'fatale' ontvankelijkheid voor wat ons aanspreekt door zijn of haar nabijheid en kwetsbaarheid – aan de hand van *The Millstone* van Margaret Drabble. Ria van den Brandt zoekt, in een commentaar bij de intrigerende roman *Eine jüdische Mutter* van Gertrud Kolmar, naar de relatie tussen een dergelijke – in Kolmars roman ook letterlijk fatale – moederliefde, en een joodse ervaring van gerechtigheid, als een lijfelijk zich voegen naar de Wet. Freda Droës probeert de lichaamsbeelden in het fotografisch oeuvre van Cindy Sherman te ontcijferen met behulp van vier definities van religie. Jonneke Bekkenkamp laat zien hoezeer het plot van de populaire film *Breaking the Waves* gedragen wordt door traditionele thema's als de tegenoverstelling van lichaam en geest, mannelijke superioriteit en vrouwelijke offerzin, en de vrouw als hoer of heilige (in dit geval: een heilige juist door zich seksueel beschikbaar te stellen). Tegenover deze traditionele dualismen zoekt Bekkenkamp naar een persoonlijke omschrijving van het belang van religie, samengevat als pleidooi voor een vorm van geloven *via* het lichaam, als 'belichaamd geloof in begeesterde lichamelijkheid'.

Naast deze verkenningen van de religieuze betekenis van de lichamelijkheid aan de hand van moderne

kunstuitingen, worden in *Begin with the Body* ook klassieke theologische bronnen gelezen en vanuit genderperspectief geherinterpreteerd: teksten uit de Hebreeuwse bijbel (het 'Oude Testament') en het evangelie van Marcus, en meer of minder gezaghebbende kerkhistorische teksten van en over vrouwen. In de betreffende artikelen wordt niet alleen naar een nieuwe, en minder dualistische waardering van de lichamelijke gezocht, maar ook en daarbinnen naar een nieuwe kijk op de overgeleverde, joodse en christelijke godsbeelden. Anne-Marie Korte en Kune Biezeveld problematiseren ieder op eigen wijze de traditionele voorstelling van de joodse God als een onlichamelijke God. Korte herleest het raadselachtige verhaal over Rachels roof van de huisgoden uit Genesis 31. Via een zorgvuldige teksthistorische en tekstanalytische speurtocht komt zij tot de conclusie, dat de door Rachel ontvreemde huisgoden zich niet zozeer van de God der vaders onderscheiden door hun tastbaarheid, antropomorfe hoedanigheden en hun verbondenheid met menselijke lotgevallen als vruchtbaarheid en voorspoed (want van al deze kwaliteiten is ook sprake in verband met Jahweh), maar door het *bereik* van de goddelijke compassie waarvoor zij staan. In dit verhaal lijken de huisgoden Rachel vooral te moeten beschermen tegen de zo vaak veronachtzaamde *risico's* van het vrouwelijk vermogen tot voortplanting.

Kune Biezeveld bespreekt het spraakmakende boek *God's Phallus* van Howard Eilberg-Schwartz, waarin betoogd wordt dat de joodse en christelijke tradities ten onrechte uit het beeldverbod (het verbod om beelden van God te maken) geconcludeerd hebben dat God geen lichaam zou hebben. Hoe kan God een persoon zijn, hoe kan Hij horen, zien en voelen, en geen lichaam hebben? God geldt toch als vader; wat is er dan tegen deze Vader ook voor te stellen met een mannelijk, geseksueerd lichaam? Biezeveld verwelkomt Eilberg-Schwartz's pleidooi als een vruchtbare bijdrage aan de discussies over de waardering van het lichaam in de patriarchale constellaties van jodendom en christendom. Haar waarschuwing dat de incorporatie van de mannelijke seksualiteit binnen het beeld van God als vader ('Gods Fallus') niet zo'n heilzaam godsbeeld zal opleveren voor de vrouwen en kinderen die het slachtoffer werden van een opdringerige combinatie van seksualiteit en vaderschap, had wat mij betreft wel tot meer fundamentele bedenkingen bij Eilberg-Schwartz's pleidooi mogen leiden.

Athalya Brenner plaatst kanttekeningen bij een andere studie van Eilberg-Schwartz, waarin betoogd wordt dat in de Hebreeuwse bijbel en vroege joodse literatuur geen sprake is van een dichotomie tussen lichaam en geest. Dit mag het geval zijn voor mannelijke personages in de Hebreeuwse bijbel, maar in het beeld van vrouwen en hun lichaam is volgens Brenner wel dege-

lijk sprake van een dergelijk onderscheid. De lichamelijke van vrouwen symboliseert (als ik het cryptische Butler-jargon goed begrijp) hun niet-lichamelijk anders-zijn, en vormt als zodanig de expressie van een hiërarchiserend gender-systeem.

Onder Helleense en met name gnostische invloeden kwamen lichaam en geest in het christendom nog explicieter tegenover elkaar te staan. En van alle lichamelijke neigingen werden de seksuele het meest gewantwoord als zijnde de meest opstandige, tot onvrijheid leidende. De evangelietekst waarin Jezus aan de Sadduceeërs antwoordt dat na de opstanding geen sprake meer is van huwen of gehuwd worden, maar dat men zal zijn als engelen in de hemel (Marc. 12:18-27), werd in de traditie dan ook altijd verstaan als belofte dat men in de eindtijd bevrijd zou zijn van seksuele begeerte, de erfenis van de zondeval. Caroline vander Stichele herleest deze tekst met de bedoeling deze traditionele dualismen te deconstrueren. Is het beeld van de engel niet eerder te lezen als doorbreking van bestaande opposities – tussen man en vrouw, lichaam en geest, hemel en aarde – dan als bevestiging daarvan?

Het lichaam of 'vlees' stond in de christelijke traditie voor de binding aan het aardse; geestelijk leven maakte vrij, op de eerste plaats vrij voor God (zelf ook Geest). Drie artikelen verkennen hoe deze betekenisgeving door vrouwen zelf beleefd en geleefd werd. Magda Misset – van de Weg laat aan de hand van de intrigerende, vroeg-christelijke *Handelingen van Thecla* zien dat het ideaal van maagdelijkheid en onthechting vrouwen een relatieve autonomie en religieus gefundeerde kracht kon verlenen. Anke Passenier laat iets vergelijkbaars zien in verband met het laat-middeleeuwse mystieke ideaal van de 'vrije ziel'. Zij bekritiseert daarbij de huidige tendens om de vrouwenmystiek op te hemelen als zijnde meer 'lichamelijk', waarmee traditionele stereotypen slechts gereproduceerd worden. Annelies van Heijst beschrijft op treffende wijze de omslag in de betekenisgeving van het kloosterleven tijdens en na het Tweede Vaticaanse Concilie. Zij komt tot de verrassende conclusie dat het klassieke kloosterideaal in zekere zin meer met het lichaam van doen had (zowel qua praktijken van identiteitsvorming en versterving, als wat betreft de belofte ervan: de vereniging met Christus als Bruidgom) dan de moderne versies. Het moderne 'kiezen voor de armen' vraagt vaak minstens zo zware vormen van onthechting, terwijl de steun van een beproefde discipline en een verwachte, persoonlijke beloning ontbreken. Bovendien staan juist deze nieuwe vormen van onthechting haaks op de huidige cultuur, waarin de perfectionering van het eigen lichaam zo'n cruciale rol speelt.

Riet Bons-Storm, tenslotte, exploreert aan de hand van interviews met ouder wordende vrouwen de mogelijkheden om in onze cultuur gracieus – 'vol van gena-

de' – oud te worden als vrouw. Zij stelt dat daarvoor niet alleen een herwaardering van het ouder wordende vrouwelijk lichaam nodig is, maar ook een hernieuwde voorstelling van het goddelijke. Waarom zou God niet ook als Oude Vrouw voorgesteld kunnen worden? Persoonlijk ben ik niet zo'n liefhebber van dergelijke toegesneden, antropomorfe godsbeelden en heb ik met God als oude vrouw bijna evenveel moeite als met een God voorzien van fallus (of baard; hoewel dat laatste om puur nostalgische redenen, Sinterklaas enzo, dan nog mijn voorkeur heeft).

Ik besluit deze recensie niet met de gebruikelijke bedenkingen. De theologisch geïnteresseerde lezer(es) neme zelf deze degelijke, doch bijzonder inspirerende bundel ter hand en zoek zelf de draden die opgepakt, de open plekken die ingevuld willen worden.

Grietje Dresen